

КОРОНАВИРУС ДЭЭШ АЖЫЛ ЧОК АРТКАН КИЖИЛЕРГЕ КҮРҮНЕДЕН ДУЗА

Республиканың хуу сайгарлыкчыларын карантин үезинде чидиргелерин барымдаалаш, оларны деткири-биле хүлээп алган шиитпирлери-биле социал четкиде Шолбан Кара-оол таныштырган:

1) Патент болгаш «упрощенка» азы бөдүүнчүткен үндүрүг-биле ажилдап турарларга үндүрүг ставказын бадырар. УСН бөдүүнчүткен үндүрүгнүн — «орулгазын» 6 %-дан 1%-га чедир бадырар, «орулга казыыр чарыгдалдарын» — 15-тен 5 %-га бадырар.

Патент-биле ажилдап турар сайгарлыкчылар чүгле символиктиг 1 акша төлөп каар. Ниитизи-биле, республикада 2,5 муң сайгарлыкчылар, бизнестиң үштүн бир кези бооп турар.

2) Кредиттерге хамаарыштыр, чээ-

линиң хуузузун бир дугаарында херек бараан бүдүрүп турар сайгарлыкчыларга баштайгы алды айында 0 % боор, чеди дугаар айындан эгелээш чүгле 8% төлээр деп шиитпир хүлээп алган бис.

3) Өске бүдүрүкчүлөргө баштайгы алды айда 2 % боор, чеди дугаар айындан эгелээш 8 % кылдыр көрдүнгөн. Оон аңгыда, алган чээлизиң түнүндөн 70 % гарантиязын бадыткап турар бис.

4) Сайгарлыкчы кижиниң орулгазы ажил телевириңиң эң кудуку хемчээлинден эвээжей берзе, күрүне дуза чедирер. Социалдыг контракт чаргаш, ай санында 11 125 акша субсидия бээр.

5) ТЭЦ, ОАО «Тываэнерго», ООО «Водоканалдан» дилээним — өрелигдаа сайгарлыкчылардан амгы үеде өре негевейн, акша тыртарын соңгаарладыр.

Карантин үезинде хагдыгган улуг сандыг төптеринге бюджеттен оларның ком-

муналдыг чарыгдалдарын төлээр субсидия бээр бис, 10 млн. акша көрдүнгөн. Оон аңгыда, көдээ черде бизнеске, фермерлерге дуза чедирери-биле 120 акша база көрдүнгөн.

Ниитизи-биле сайгарлыкчыларга 580 млн. акшага дуза чедирер. Чүгле биче бизнестиң безин үндүрүглериң 350 млн. акшага күрүне боду төлөп бээр ол-дур.

Чаңгыс сагындырар чүүлүм: чүгле чажыт чокка ажилдап турар кижилерге дуза чедирер бис. 15 ажыг муң хууда сайгарлыкчыларывыс бүрүткеттинген. Оң 10 муң ажыг кижиге «хөлегеден». Күрүнеден деткимче алыр деп бодаар болзуңарза, хөлегеден үнгөш, актыы-биле ажилдап көрүңер. Бо үе берге-даа бол, силерге ам-на хөлегеден үнгөш, ажилдаар арганы берип турары ол. Айтырылгарга харыылаар изиг шугум телефоннары: +88003506201, 8-(39422)-36202

ПРИСТАВТАР АЖЫЛЫН СОКСАТПААН

Тыва Республиканың кол суд приставының дузалакчызы Аяс-оол Монгуш «Шын» солунга апрель 21-де дорт эфирге карантин үезинде приставтарның ажилдап турар чурумунун дугайында тайылбырны кылган.

«Федералдыг хоойлуда амдызында ескерилгелер чок. Өрелер чырын түр када соксадыр дээр чүгле чугаа болуп турар. Федералдыг удуртукчулар регионнарже «ажыл соксадыр» деп методиктиг сүмелерни бо хүнде чорутпаан.

Банкыда агар саны ажилдавайн барган таварылга ийик бе азы акша уштунмай барганы дээр-ле, суд приставы херекти оттурган соонда өрелиг кижиниң чурттап турар адресинче өрезин дамчытканы боор. Ол кижиниң банкыларда агар санарынче доктаалды чорудуптар.

Суд приставтары-биле банк аразында электроннуг харылзаа бар, ынчалза-даа кандыг-бир чылдагаан-биле банк ажилчыннары пособие кирип турар агар санга арест салып каап болур. Ындыг частырыгга таварышкаш, социал камгалал черинден чогуур справканы бижидип алгаш, приставтарже чедиреп бээр болза, ук арести ап кааптар ужурулуг.

Приставтарда бар компьютер программазы пенсия, пособие, шалың деп ылгавайн турар болгаш, ону аңгылаарын банк ажилдакчыларыңа дагзып каан турар — мындыг агар санче пособие акша-зы азы өске социалдыг төлөвир акша-зы кирип болза, банк ону өре төлээринче тыртар ажилды күүсетпес ужурулуг.

Республика бүрүзү ылгалдыг. Тывада 160 муң ажыг кижилерге оттурган херектер-биле суд приставтары ажилдап турар. 2020 чылдың 3 айының дургузунда 159 муң кылдыр баткан.

Өрелиг кижилер болгаш организацияларның ниитизи-биле төлээр ужурулуг акша-зының түнү 8 миллиард 499 миллион ажыг акша.

Өске регионнар-биле деңнээр болза, чижээлээрге, Тывада 3 муң чыгыгы херектер алименти тыртарынга хамаарылгалыг, а Чечняда чурттакчы чон хөй-даа болза, чаңгыс-даа алименти херээ чок» — деп редакцияның аалчызы айтырылгарга харыылаан.

Интернет таварыштыр бодунун херээн сонургаан кижилер www.r17.fssprus.ru деп сайтыже киргеш, «Банк исполнительных производств» деп каан сөстөрже баскаш, атсывын кириген соонда ажыттынып келген соңгага өрезин төлөп болур, чок болза <http://epgu.gosuslugi.ru> таварыштыр база билип болур.

Встать на учет в качестве безработного

Подать заявление
на выплату пособия по безработице онлайн

Опросы

Работа в период пандемии коронавируса

29 дней до завершения

Пройти опрос

Электронная трудовая книжка

8 дней до завершения

Пройти опрос

Встать на учет в качестве безработного

Подать заявление

Работа в России

Назначение пособия по безработице

Пособие назначается по месту жительства гражданина

Заявление через портал «Работа в России» может быть подано неважно от места жительства в Российской Федерации. При этом граждане безработными и не получающие пособие по безработице, могут обратиться в центры занятости населения непосредственно по месту жительства (пребывания).

Размер пособия зависит от заработной платы и среднемесячного заработка, в случае если заявитель состоит последние 12 месяцев в трудовых отношениях не менее 26 недель.

Минимальный размер пособия назначается, если заявитель:

- состоит за предпринимателям, уволенным в связи с ликвидацией их предприятия;
- уволен из-за сокращения штата (или не работал);
- покинул индивидуальное предпринимательство добровольно.

Прислать сведения в ПФР

ҮШ АЙ АЛЫР ПОСОБИЕЗИ

Коронавирус дээш ажылын чидиргеш, Чонну ажилга хаара тудар төптерге март 1 соонда бүрүткөдип алган хамаатыларга 12 300 акша пособиени 3 ай дургузунда (апрель-май-июнь айларда) төлээриниң дугайында чарлыкка Россияның Президентизи апрель 7-де ат салган. Тывага ол пособиениң түнү немелде коэффициентилер кадарга, 16 982 акшага чедир улгадып келген. Бо хүнде 868 кижиге ажил чок арткан деп санаттынып турар. Президент Путинниң дуза чедирер дугайында чарлыгы үнмээнде, ажил чидиргеш, март 31-ге чедир учетка туруп алган кижилер.

Ада-иезиниң бирээзи ажил чок арткан, назы четпес уругларлыг өг-бүлелерге немелде 3 муң акша түнүгү пособиени уруг бүрүзүңге база үш ай иштинде төлээр. Тывада 686 ажил чок арткан өг-бүлелерде 814 ажы-төл бар.

Чыл эгезинде ажил чок дээш учетка туруп алган хамаатылар саны 4 муң ажыг кижиге. Оларның айда ап турган пособиениң түнү 2100 акша.

Тыва Чазактың Баштыңының орадакчы даргазы Саида Сенгииниң дамчытканы-биле, ажил чоктар бүрүткээр төптерже хүннүн-не 500 ажыг билдиришкин кирип турар болгаш, ажилды дүргедери-биле trudvsem.ru деп сайтыже <https://trudvsem.ru/czn> киргеш, билдиришкинни аңаа долдурптар болза, пособие алыры дүргедээр. Сайтыга долдурары-даа белең, төпке дужаарындан белең, интернет таварыштыр хөй

Встать на учет в качестве безработного

Подать заявление

Информация

Министерство труда и социальной политики Республики Тыва

Руководитель: Улануур Амур Кара - Хунзиев

Адрес: 687000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Московская, 2

Телефон: (394) 225-41-88

Контактный телефон по вопросам трудоустройства: ЦЗН по месту проживания

Контактное лицо по вопросам трудоустройства: Марина Дина Александровна

Электронная почта: trudvsem@tyva.gov.ru

Адрес сайта: <http://www.mtrtyva.ru/>

Назначение пособия

саазыннар негевес, 2 билдиришкин-биле резюме кириер, өскезин сайтының арнынга-ла долдурп кааптар.

Ажил чидирген дээш пособие алырда, <https://trudvsem.ru> деп сайт таварыштыр кириер. Чурттап турар чериниң аайы-биле чизеге хамаатыны кирип каар. Пособиезиниң түнүн чурттап турар чериниң аайы-биле Ажил чоктар төвү санап бээр.

Пособие түнү 12 ай иштинде ап турган шалыңыңдан хамааржыр болгаш 26 неделядан эвээш звес ажилдаан хүннерлиг болур деп негелделиг.

Бир звес ажил чидирер бетинде 26 неделядан эвээш хүн ажилдаан турган болза, азы шуут ажилдавайн турган болза, хуу бүдүрүлгезин дуглап каапкан турган болза, чүгле 3 айның пособиенин алыр эргелиг. Пенсия алыр назыны чеде берген кижилер 12 ай дургузунда пособие алыр эргелиг.

Ажил чоктар төптери-биле харылзажыр телефоннар:

ГКУ РТ ЦЗН	телефоннар
1. Кызыл хоорай	2-12-00; 2-42-38
2. Барыын-Хемчик	8(394-41) 21-112; 21-099

3. Ак-Довурак хоорай	8(394-33)21-398; 21-310; 21-068
4. Бай-Тайга	8(394-42) 21-044; 21-696
5. Чөөн-Хемчик	8(394-34)21-507; 21-195;
6. Каа-Хем	8(394-32)22-049; 22-631; 22-665
7. Кызыл кожуун	8(394-22) 91-779; 91-024; 91-380
8. Мөңгүн-Тайга	8(394-51)22-434
9. Өвүр	8(394-44) 21-131; 21-199; 21-169
10. Бии-Хем	8(394-35)21-134; 21-381; 21-164
11. Сүт-Хөл	8(394-45) 21-104; 21-103; 21-205
12. Таңды	8(394-37) 21-491; 21-159
13. Тес-Хем	8(394-38)21-270; 21-156
14. Тоджинский	8(394-50)21-333
15. Улуг-Хемский	8(394-36)21-812; 21-856; 21-338
16. Чаа-Хол	8(394-43)21-233; 21-244; 21-272
17. Чеди-Хол	8(394-52)22-340; 22-322
18. Эрзин	8(394-39)22-166; 22-2-17; 22-1-60
19. Тере-Хол	8-923-265-17-67

Саяна МОНГУШ белеткээн.

ЭМЧИЛЕРГЕ ДАМЧЫТКАН

Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу чаа коронавирус-биле демисежир кылдыр, Тыва Республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгелеринче 217500 санныг чаңгыс катап ажыглаар эмчи маскаларын, савалыг 200 антисептикти база 500 экспресс-тестилерни белекке чоруткан.

COVID-19-тан аараан деп лабораторияга бадыктаттыган аарыг кижилер-биле чоок ажылдыг эмчи ажилдакчыларын доктаамал хынаарыга ол экспресс-тестилерни ажыглаар. «Бистиң Сергей Кужугетовичиден эки медээ келди. Элээн каш чүс муң маскаларны, хуу камгалалдың өске чүүлдерин бодунуң акшазы-биле саткаш, Тываже чорудупканын ол дыңнатты. Мындыг чүүлдер кижиниң сеткил-хөөнүн көдүрүптер-дир. А кажан сагыш-сеткилге чиик турда, иммунитет-даа быжыг болур дээрзинге чөпшээрер-боор силер. Бот-аңгыланыр чурумда чүгле бистер эвес бис. Бистиң Улуг чаңгыс чер-чурттууустан, Россияның Чазандан, кожалардан, кайыын-даа дуза-

лар кээп тур» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол соцеткиде бодунуң бижикчилеринге дыңнаткан.

Эмчи ажилдакчылары база халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде аарыг кижилер маскаларны ажыглаар. Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң терапия корпусунда база республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде чаа коронавирус аарыг кижилерни эмнээринге 327 тускай эмчи оруннарны белеткээнин сагындыраал.

Амгы үеде Кызылдың халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде COVID-19 аарыглыг деп лабораторияга бадыктаттыган чеди киж чыдар. Тожу кожуунда инфекциялыг сес киж эмчилерниң хайгааралында.

ТЫВАНЫҢ КАДЫК КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫ КӨДЭЭ ЧЕРЛЕРГЕ 26 ФАП-ТАРНЫ ТУДАРЫНГА САДЫГЛААШКЫННЫ ЧАРЛААН

«Кадык камгалалы» национал төлөвилелде «Бирги эмчи-санитар дузадын чедирер системаны хөгжүдери» төлөвилел чорудуу-биле бо чылын республиканың он кожуунунда эргижирээн акушер-фельдшер пунктуларының орнунга амгы үениң чаа тудугларын тудары көрдүнгөн.

Бии-Хем кожуунга дөрт ФАП-ты тудар. Барыын-Хемчиктин Аяңгаты биле Барлыкка, Өвүрнүң Ак-Чыраага, Сүт-Хөлдүн Бора-Тайгага, Алдан-Маадырга база Ак-Дашка, Каа-Хемниң Эржейге, Кызыл кожуунуң Кара-Хаакка, Элегес-Аксынга база Эрбекке, Таңдының Межегейге, Владимировага база Дүргенге, Тес-Хемниң Берт-Дагга, Ак-Эрикке база Шуурмакка, Чаа-Хөлдүн Булуң-Терекке, Чеди-Хөлдүн Чал-Кежигге, Хөлчүкке, Улуг-Хемниң Ишти-Хемге база Чодураага чаа ФАП-тарны тудары

планнаттыган.

Медицинада чаа арга-хевирлерге дүүштүр кадык камгалалының бирги звенозунуң чедингирин болгаш шынарын экижидеринче улуг кичээнге салганын сагындыраал. Аарыгларны эрте чадазында илередиң, ооң ханылаарын болдурбазы кол кичээнге. Ол сорулганы чедип алырда, бир дугаарында киж бодунуң кадыынче сагышты салып, ол дээш харысалгалыг болур ужурлуг.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы

БИЗНЕС

Красноярскстат Тываның биче бүдүрүлгелерин санап үндүргөн.

2019 чылдың сан-чугагалары-биле алырга республикага 1130 биче, ооң иштинде 1056 микро-бүдүрүлгелер ажылдап турган. Оларның хей кезиниң ажил-чорудулгазы садыг-саарылга-биле холбашкан, автотранспорт болгаш мотоцикл септээр бүдүрүлгелер – 25,3 хуу, тудуг – 15,8 хуу, көдээ ажил-агый, арга-арыг, аң-балык тывыжы – 9,2 хуу, өнчү-хөреңгини аайлап дужаар – 7,3 хуу.

Ажылдап турар кижилерниң саны – 3321, оларның 19,9 хуузу садыг-саарылга салбырында; аренда, септелге талазында 14,8 хуу, административтиг удуртулга ажылында – 10 хуу.

Биче бүдүрүлгелерде ортумак шалың – 23642,6 рубль (2018 чылда – 19974,2 рубль турган). 2019 чылда ниитизи-биле шупту

биче бүдүрүлгелер 10771,5 млн. рубль «долгаткан» (2018 чылда – 8980,6 млн. рубль).

Ооң иштинде 4224,8 млн. рубль азы 39,2 хуузу садыг-саарылгага, автотранспортка болгаш ону септээр бүдүрүлгелерге хамааржыр. Тудуг ажылдарынче ажылдаттыган акшаның саны 24 хуу (азы 2580 млн. рубль), чүк чедирери болгаш ону шыгжаары – 12,1 хуу (1307,5 млн. рубль).

2019 чылда ниити инвестиция акшазының түңү 145,9 млн. рубль (2018 чылда – 84,7 млн. рубль), ооң иштинде 66,9 млн. рубль азы 45,9 хуузу кадык камгалалы болгаш социал угланышкынның ажылдар, 47,7 млн. рубль (32,7 хуу) – тудуг болгаш ажыктыг курлавырлар тывыжынче угланган.

11,2 млн. рубль (7,7 хуу) – чүк чедирер болгаш шыгжамыр бүдүрүлгезинге хамааржыр.

КОРОНАВИРУС

Делегейде аарыг кижилерниң саны – 2 214 861. Сегий бергеш, эмчиден үндүр бижиткен кижилерниң саны – 564 525.

Тывада бо хүннерде 14 аарыг киж бүүрткеттинген: Ырбан суурда 5 киж эмчи хайгааралында, Тоора-Хем суурнуң эмнелгезинде 1 киж үндүр бижидер деп турар, Кызыл хоорайда 8 киж. Ниитизи-биле 25 кижини эмчилер хайгааралдан салбайн, кадыының байдалын доктаамал хынап турар. Бо үе дургузунда 112 киж хыналданы эрткен, 74 киж эмчиден үндүр бижиткен. Аарыг кижилер-биле ажылдап турар эмчилерни хынаар 2 обсерваторну аңгылаан.

БУРЯТИЯДА коронавирус

эмнээри-биле тудуп эгелээн чаа шериг госпиталь тудуунга ажылдаары-биле келген удуртукчу киж Тюмеень хоорайдан келгеш, тудугжуларга аарыгны чышпырганы илерээн. Амгы үеде анализтериниң харызы багай болган тудугжуларны эмнелгеде чыттырган. Бурятияда аараан кижилерниң ниити саны 163 четкен, реанимация салбырында 3 аар байдалдыг кижилер чыдар. 80 хар ашкан улуг назылыг 2 аарыг киж мөчээн, контактылыг кижилер саны 1441, экирий берген кижилерниң саны 49 – деп, республиканың оперативтиг штавы дамчыткан.

Бурят Республиканың Чазаның Баштыңы Алексей Цыденов сөөлгү хүннерде чаа аараан киж саны эвээжеп ту-

рарын база байдал экижип эгелээн деп барымдаалааш, бот-изоляцияны чорту кызырып, 6,5 ажыг бүдүрүлгелерниң 60 муң ажилчыннарын ажил олуттарынче дедир эглип кээрин чөпшээрээн. Республикада тудуг материалдары болгаш огород-сад ажылынга хамаарылгалыг барааннар садыгларын, оон аңгыда баш таарар салоннар, парикмахерскаяларны бир дугаар хүнден эгелеп ажылдаарын база чөпшээрээн. Тывага бодаарга кожавыс Бурятия аарыгга мурнай алыскан болгаш аарыгның өөскүүр үезин ажып эрте бергенин демдеглээр чугула, регион бүрүзүнде аарыгның дүшкүүлүг (пик) чадазы бар, ол чадазы бадып эгелээрге, чаа аараан кижилерниң саны немешпейн, кызырып эгелээрге карантин чурумун эде көөр.

БАЗА БИР ДУЗАЛАМЧЫ АКША

– 3 хар чедир чаштарга көрдүнгөн 5 муң рубльди кым алырыл?

– Ие капиталын алыр эргелиг 3 харга чедир чаштар бар өг-бүлелерге бээр. 2020 чылдың июль 1-ге чедир кириген билдиришкени-биле төлөп бээр. Ие капиталын алган-албааны хамаан чок.

– Түңү кандыгыл?

– 5 муң акшаны 3 ай дургузунда 3 хар четпээн чаш уруг бүрүзүңге бээр көрдүнгөн. Бир эвес 2020 чылдың июль 1-ге чедир билдиришкени кирипкен болза, июль 1-ден октябрь

Президент России События Структура Видео и фото Документы Контакты

Указ о дополнительных мерах социальной поддержки семей, имеющих детей

Президент подписал Указ «О дополнительных мерах социальной поддержки семей, имеющих детей».

7 апреля 2020 года 19:00

1-ге чедир билдиришкени кирипкен болза, чаңгыс катап ук

төлөвир акшаны бээр, 3 айның 15 муң акшазын хары угда уруг бүрүзүңге шилчидип бээр.

– Октябрь 1 соонда акшаны ап болур бе?

– Чок, бо дээрге түр када бээр акша-дыр. Чүгле октябрь 1-ге чедир.

– Бо төлөвир акшаны канчаар алырыл?

– РФ-тиң Күрүнениң ачы-дуза хандырылгаларының (госуслуги) азы Пенсия фондузунуң сайтызынче es.pfrf азы gosuslugi.ru интернет таварыштыр киргеш, билдиришкени долдурар.

– Күрүнениң ачы-дуза хандырылгалары таварыштыр ап шыдаваз болза, кайыын алыр?

– Чурттап турар чериниң аайы-биле Пенсия фондузу азы МФЦ-же паспорттуг баргаш айтырар.

– Төлөвир акша кайнаар шилчип кээр?

– Пенсия фондузу шиитпирни (5 ажил хүнү эрткен соонда) хүлээп алгаш, билдиришкени айытканы банк агар санынче пособиени шилчидер. Төлөвир акшаны чаш уругнуң төрүттүнгөн ай-хүнүнден эгелеп эвес, а шиитпирни хүлээп алган хүнүнден эгелеп санап бээр.

– Ол пособиенден үндүрүг тыртар бе?

– Чок.

– Пособиени алырга, өске төлөвирлер эвээж бээр бе?

– Чок, ук төлөвир – немелде дуза хевир-дир. Өске күрүне дузазы алырда, пособиениң акшазын катпас.

ӨСКЕ УЛУС-БИЛЕ АРАҢАР 1 МЕТРДЕН ЫРАК ТУРУУ

ЧООК ХАРЫЛЗААГА ВИРУС ДУРГЕН ДАМЧЫЫР

Россияда чурттакчы чоннуң харысалга чогуңдан аарыгның көргүзүлгелери батпайн турар – деп, «Институт экономики здравоохранения» дамчыдып турар. Аараан киж боду экирий берзе-даа, ооң соонда 5 неделя дургузунда халдавырлыг артып болур деп эмчилер илереткен.

АМГЫ ҮЕДЕ 5 ХОНУК ЭРТКЕНДЕ 30 ХОНУК ЭРТКЕНДЕ

406 КИЖИ

1 КИЖИ 2-3 КИЖИЖЕ ВИРУСТУ ХАЛДАДЫП БОЛУР

Владимир Ильич Лениннің төрүттүнгенинен бээр 150 чыл ою

ЛЕНИН БОЛГАШ ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛ...

Тыва чечен чогаал бодунуң баштайгы арыннарындан эгелээш, ленинчи теманы чырыда берген. Ук тема тыва чогаалга делгереңгейи-биле ажыттынар-даа, бижиттинер-даа ужурлуг турган... Азы улам тодарадыр чугаалаар болза, Ленин делегейге бирги социалисттик күрүнени тургускан, ниитилел тургузуунга чаа арынны ажыткан болганда, тыва чечен чогаал ону оюп эртпес-даа турган. Ленинчи идеяларның оруу-биле Тыва күрүне эрги феодалдыг тургузугдан уштунуп, социалисттик орукче, сайзыралче кирген болганда, ук маадыр болгаш улуг баштыңчы литературга кол омур-хевир апарганы-даа ол.

Ужунайдан харап көөргө,
Угулзалыг Тыва чурту.
Улус-чонну каттыштырган
Улуг башкы Ленинни!

Бо дээрге ол үеде эң-не делгез-рээр улустуң ырларының бирээзиниң одуруглары-дыр. Тыва чурту болгаш Ленин – чоннуң сеткилинге эң-не чоок омур-хевирлер, ынчангаш оларның кайызынга-даа күштүг идегелин, бүзүрелин чон шак ынчаар илередип чораан. Ооң-биле чергелештир Ленинниң ачы-хавыязын тода сөглөп турар.

Ленинни ооң удурланыкчылары болур чамдык кижилер хаанны дүжүлгезинден дүжүр октаан үлгедикчи деп санап турар, а эрге чок, кулдандырып чораан чон Ленинниң ачызында Черни, Хосталганы, Эрге-чагырганы бодунда алган. Ол дугайында улус-чон бодунуң чогаадында айтып, четтиргенин болгаш өөрүшкүзүн сеткилинден үндүр ырлажып турганы ол:

Эгиир шагда эрге-ле чок
Эдиледип чораан тыва.
Эдилелден чарып алган
Энерелдиг Ленин башкы!

Ленинниң ачы-хавыязын бо одуругларда артык сөс, тайылбыр чокка долу берип каан.

«Очалаңдан кедилерин» деп тыва улустуң сураглыг ырызында база ол чергелиг бодал уламчылап чыдар. Мында «орус арат» деп бижээн-даа болза, ооң артында Ленинниң омур-хевири, ооң өндүр идеялары бар дээрзин ожаап каары берге звес.

Очалаңдан хосталырын
Орус арат айтып берген.
Октябрьның хувискаалын
Ол-ла черге делгереткен.

Ленин – кижиге төрөлгөтөннүң төөгүзүндө эң-не дээди, эң-не шылгараңгай болгаш делгереңгей баштыңчы. Ооң чаагай сеткилдиг чаартыкчы үзел-бодалдары, ажил-херээ Тываның амыдыралыга, төөгүзүндө база дорт салдарлыг болуп, улуг исти арттырган. Ол дугайында улустуң ырларындан аңгыда, тыва чогаалчылар элээн делгереңгейи-биле көргүскөн. Ооң бир чижээ Сергей Пюрбюнуң «Өлүмү чок күш» деп шүлүүндө одуруглар херечилеп чыдар:

Дүпчөк, караңгы тамаа хоругдаткан,
Түрег, хинчекке мөңгө кинчилеткен
Аштаан кулдуң – арат чоннуң
Амызын ап, бектен салып, хостаткан
Ленин – буянныгларның буянны,
Ленин – дээдилерниң дээдизи...

Демиселдин тугу болган
Тендиш дивес, өлүмү чок күш болган
Ленин – тиилелгениң хей-аьды,
Ленин – мергеннерниң мергени...
Шак бо шүлүк-биле Степан Сарыг-оолдуң «Ленинге», «Улуг башкым», Олег Сувакптитиң «Марстың аян-чорукчузу» деп шүлүктери үн алчып чыдар, ол чергелиг үзел-бодалдарлыг дөлем талаларлыг.

Сергей Пюрбюнуң одуруглары-биле Байкара Хөвөңмейниң «Дириглерден артык дириг» деп шүлүү база-ла дөмейлешкек. Ленинниң ажил-херээ бо шүлүктө дорт илереттинген.

Эрги езу дээр турлуп,
Чаа езу тыптып турда –
Эрге-шөлээ, аас-кежиин
Чаалап алыр демиселге
Ленин бисти баштап кириген.

Бо-ла бодалды Степан Сарыг-оол «Эрге-шөлээ» деп шүлүүндө база бодуну-биле илереткен. Бо чогаалды автор чоннуң аас чогаалыга чоок кылдыр бижээн. Хевири-даа, аян-сырыны-даа улустуң ырлары дег.

Улугерни быжып турар
Улетпүрчин улус чонну,
Уттеп, айтып, сургап берген
Ужүр мерген Ленинни...

Тыва чечен чогаалдың эгелекчилериниң аразындан Ленинниң ачы-хавыязын бижээн, ону алдаржытпаан чогаалчы барык чок. Бир-ле дугаарында, тыва чогаалчылар Ленин оларга кымыл дээрзин тода бадыткап бижээн. Сергей Пюрбю «Маадырларның маадыры, дээдилерниң дээдизи», Степан Сарыг-оол «Ийи караам чырыткызы, дыңнаар кулаам», Байкара Хөвөңмей «Дириглерден артык дириг», Олег Сувакпит «Ленин чокта чуртталгам чок, агаарым чок», Юрий Кюнзегеш «Ленин-башкы – чырык хүнүм», Кызыл-Эник Кудажы «Тиилеттирбес тугу-вус ол» деп тодарадышкыннарны берген. Шак бо одуруглар Ленин тыва чонга кым болуп турар дээрзин сөглөп бээр.

Кандыг-даа шылгараңгай кижилерниң ниитилелге туружун төөгү боду шынны-биле тодарадып эккээр. Ол орта ооң чырык черге кылып чораан, бүдүрүп каан ажил-херектери улам көскү апаар. Амгы шагның үе-чадазында эң-не өндүр чаартыкчы, улуг шылгараңгай ажил-херектерни чогуток кижиге – Ленин. Ооң ады – диптер санай делгереңгей. Ооң ады – кандыг-даа язы-сөөк кижилерге очулга чокка билдингир.

Тыва чечен чогаалда Олег Сувакптитиң «Ленин ады» деп шүлүк чүгле Тываның девискээри-биле кызыгаарланмаан, делгем географиялыг чогаал болур. Тыва шүлүкчү делегейде карачал чонга Ленинниң төөгүлүг өндүр улуун айтып тура, Кения, Мали, Сальвадор, Мексика чурттарының бөдүүн чонунуң амыдыралын мергени-биле көргүзүп каан. Мында делегейниң карачал чонунуң чаңгыс-ла идегели Ленин болуп турарын тодаргайлаан.

Кара чаңгыс очулга чок билдинип кээр,
Карачал чон угаанынче шынны тарып,
Караңгының шолбаны дег

кыптып келир
Хайыралыг эргим ат бар –
Ленин ол-дур.

... Кения чурттуг бижик билбес
диленчи кул
«Кегээрелдиг Ленин» дээш
чырыш кынныр.
Мали черниң шынчы оглу
мону сөглээр:

«Башкы Ленин биске номнал
айтып турар».
...Салвадорнуң тараачыны
дерин чоткаш,
«Салымывыс Ленин-биле тудуш»
деп каар.
Мексиканың бедик дагда кадарчызы
«Мени Ленин хостап аар» деп
ырлап чоруур...

Ленинниң соруу кижиге бүрүзүн хей-аьт кирип чораан. Төөгүнүң арыннарындан улуг казах акын Джамбул бодунуң домбразына Ленинни мактап, йөрээп ырлап чораанын билир бис. Фашистерниң бажыңнап өлүрүп кааны Эрнст Тельманның аксы-сөзүндө Ленинниң ады база дүшпейн турганын төөгү биске сөглөп берген. Кыдаттың баштыңчызы Мао Цзедун, Индияны Махатма Ганди, Вьетнамның Хошимин олар база-ла Ленинниң өөредии-биле, ооң өндүр үзел-бодалдары-биле чалгынналып, боттарының чонун хосталганын, депшилгенин шын оруунче углап чорааннар. Бүгү делегейниң чонунуң эпсеткил каттыштырылгасына Ленинниң ачы-хавыязы улуг дээрзин бо бүгүдөн көрүп болур. Ол бодалды Олег Сувакпит «Марстың аян-чорукчузу» деп шүлүүндө мергелдиди-биле сииреш бижип каан.

...Делегейде аңгы диптер чону
катчып,
Демниг, эптиг – чаңгыс бүле
болганы-даа,
...Улуг башкы Ленинниң ачызы-дыр.

Хиндиктиг дээр делгемнерин
шингээткени
Талыгырда шолбаннарның
диптер болуп,

Талажылга оруктарын тургусканы –
Башкы Ленин кегээлиниң ачызы-дыр.
Ленинниң соруу, өөредилгези – чечен чогаалда кол чырыттыңан. Байкара Хөвөңмей «Илеретпес арга чок-тур» деп шүлүүндө «Ленинниң өөредииниң херелинден Мээң черим мөңгө шагда чырый берген» дээн бодалын илередип, Ленинниң өөредии, соруу алыс-ла кандыг-кандыг чаартылгаларны кылып каанын чылыы-биле сөглөп турар.

...Саян, Таңдым бедиин орта
үнүп келдим:
Ильичиниң бодалдары ында-мында:
Сайзыралда, чогаадыда, ажил-иште
Иле тода көстүп туру, өөрүнчүүн!

Төрээн черим эң-не чараш чечектери
Ленинчи туктуң дөжөөн шимеп
каастаар.

Төрелдешкен мээң чонум чүректери
Ленинни мөңгө шагда алгап, йөрээр.
Бо шүлүкчиге чонунуң улуг чогаалчызы

Павло Неруданың «Ленинге йөрээлдер» деп чогаалына бодалы, үзел-тыныжы-биле кончуг чоок. Павло Неруда Ленинни чаартылгаларны көөрүнүң өөрүнчүүн деп бижип тура, «Хлеб болгаш идегел дээш Четтирдим!» деп сөстөр-биле төндүрер. Шак-ла мындыг чергелешкен бодалдарны еске-даа чурттарның, кандыг-даа язы-сөөк чогаалчыларның шүлүктеринден хөйну көрүп болур. Ол чүл дээрге тыва лениниана делегей ленинианазындан тудак чок деңге хөгжүп, ооң-биле үн алчып турарында.

Тыва чогаалчылар ленинчи теманы чырыдып тура, улуг хемчээлдиг бүдүн-бүдүн шүлүглелдерни, балладаларны бижигилээн. Сергей Пюрбюнуң «Үем болгаш үе-чергем дугайында», Степан Сарыг-оолдуң «Кезээде Ильич-биле кады», Виктор Сагаан-оолдуң «Ленин

болгаш ава» болгаш өске-даа чогаалдар бар. Ол дээрге кыска шүлүк чогаалында бодалдардан ужугуп, улам ханы боданышкыннарын, философчу көрүжүн делгеми-биле ажыдып кирипкенин херечилеп турар.

Ленин база ленинчи бурунгаар үзел-бодалдар Чаа Тывага, чаарттыңан черге эң-не көскү апарганын, Ленин тыва амыдыралга кол черни ээлеп турарын хөй-хөй одуругларда сииреш бижээн: «Өрү тыртып, мени баштаан – Өршээлдиг күш – Улуг башкым» (Ст. Сарыг-оол), «Ленин чокта, келир үем чырыы-даа чок, Ленин чокта, чуртталгам чок, агаарым чок!» (О. Сувакпит).

Тыва чечен чогаалда Ленин теманы мөңгө темаларның бирээзи болуп кезээде артар. Тыва лениниана – бистиң дириг төөгүвүстү херечилеп турар. Ону чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан бодунуң «Ийи чадыр» деп шүлүүндө мынчаар бижип каан:

Номналыңар Тыва чуртум
чырыткылаан,
Номналыңар тыва мени шыдал
кириген.
Сайлыкмаа КОМБУ.

Сергей Пюрбю

ӨЛҮМҮ ЧОК КҮШ

Дириг кижиниң
ханын
ханып сорган,
Дириг кижиниң
ээдин
шылып сыырган

Тотпас,
чазый
маңгыстарны
Довуракка хөмө базып,
чок кылган

Ленин –
шүүлгеннерниң
шүүлгени,

Ленин –
маадырларның
маадыры.

Дүпчөк,
караңгы тамаа хоругдаткан,
Түрег,
хинчекке

мөңгө кинчилеткен
Аштаан кулдуң – арат чоннуң
Амызын ап,

бектен салып,
хостаткан

Ленин –
буянныгның
буянны,

Ленин –
дээдилерниң дээдизи.
Дүн дег дүмбейни

хүн дег,
оя чыраан;

Түме чылдарның
чолун
айтып номнаан;

Демиселдин
тугу болган;

Тендиш дивес,
өлүмү чок күш болган

Ленин –
тиилелгениң
хей-аьды,

Ленин –
мергеннерниң мергени.
1937

Чеди чүзүн малымайны

САКМАНЧЫЛАР, СУРГУУЛДАР МАЛ АЖЫЛЫНДА ЧАЙ ЧОК

Чөөн-Хемчик кожууннун көдээ ажил-агый эргелелин кол зоотехниги Байо Монгуштуң апрель 20-де "Чаа орук" солуннун редакциязынга берген медээзинден алырга, кожуун девискээринде ниити мал оолдаашкыны болгаш чаш төлүн камгалап, доруктуруп алырынга бергедээшкннер чок болуп турар.

Малчын турлагларже үнүүшкүннү үргүлчү кылып, ылаңгыя "Аныак өг-бүлөгө – кыштаг"

төлөвилелдин киржикчилеринге доктаамал барып, байдалды хынап турар. Эрткен кыштын чылыг

болганы-биле, малдың деңгели эки. Мал чеминиң курлавырлары дээрже сизген 25 тонна, сенаж 2 тонна болгаш тараа холумактыг немелде чөмөр 3 тонна. 2016 чылдың "Аныак өг-бүлөгө – кыштаг" төлөвилелдин киржикчилеринде 2 тонна, 2017 чылдың 2, 2018 чылдың база 2019 чылдың 2-2, ниитизи-биле 8 тонна ажыг мал чөмү курлавырда бар.

Март 20-ден бо хүннерге

чедир шээр мал оолдап турар. Кол зоотехниктиң чугаалап, баш удур дыңнадып турары-биле алырга, хой оолдаашкыны май төнчүзүнге дээр үргүлчүлээр. Оларның бир бергедеп турар айтыры – суг хандырылгасы, азы бо чоокку үеде ханы кылдыр каскан кудуктарны ажылгалга кириери чугула болуп турар.

Шээр малдың ниити оолдаашкыны 60 хуу чедип турар, төрүүр инектериниң 50 хуузу бызаалапкан, а чылгы малда белерниң 41 хуузу кулуннапкан. Малдың чаш төлүн онча-менди камгалап, доруктуруп алып, күш-ажыл рыногунда байдалды чиигедир, малчыннарның ажил-ижинге боттук дузаны чедирер дээш, Чөөн-Хемчик кожуунда Чонну ажилга хаара тудар төптен 40 хамааты-биле, Чадаанада Тываның технологтуг техникумунда өөренип турар 50 студент-биле күш-ажыл керээлерин бижээн. Мал оолдаашкынының кидин түлүк үезинде сакманчыларны ажилче хаара туткан.

2020 чылдың январь 1-ден тура санааны-биле, кожуунда 7157 төрүүр инектен, бо хүнге чедир 3806 инек бызаалапкан, чаш төлү онча-менди. Чыл эгезинде ниити чылгыдан 3000 хире бени төрүүр деп көргөннөр, ынчангаш төрүттүнген кулуннар 1240, а шээр малдың 60945 баш төрүүр ужурулуг, хой, өшкүнүң 36785-жи төрүүр, чаш хураганнар, анайлары хорамча чок өзүп, доругуп турар.

Вячеслав МОНГУШ,
«Чаа орук» солуннун
кол редактору.

МАЛДЫҢ КҮШ-ШЫДАЛЫ КАДАДЫНДАН ХАМААРЖЫР

"Аныак өг-бүлөгө – кыштаг" губернатор төлөвилелин аныак малчыны Арыг-Бажындан Айдың Хактыг-оол 2018 чылдың чайынында кончуг шалыпкыны-биле шевергин кыштагны тудуп алгаш-ла, 200 хойну суггур чаъс чаап турда, хүлээнип алган. Ооң шудургу кызымаа-биле, малының баш саны бо хүннерге чедир дыка өскөн. Бо чылын дараазында киржикчиге 200 баш хойну хүлээдиптер-даа болза, ооң коданынга артып каар хураганнары хөй. Шээр малы кышты хүр ашкан, дүктери силиг, арыг, эки кадарып турганы илдең.

Эрткен күзүн баш бурунгаар дугуржулга езугаар, Бурятияның эртем-шинчилел институтунун эртем ажилдакчылары дорпер уксаалыг кошкарлар эккеп, ооң үрезин кожууннун малчын коданнынга салган турган. Кожууннун акшаландырышкыны-биле "Аныак өг-бүлөгө – кыштаг" төлөвилелдин аныак малчыннарының хойларын база боозадып тараан. Амгы үеде төрүүр хураганнар аразында дорпер уксаалыг хураганнар төрүттүнүп эгелээн.

Айдыңның коданында чаа төрүүр чаш малының аразында база дорпер уксаалыг хураганнар бар. Чамдык хураганнарның уксаазы холушак, чамдызы шуут тыва хураганнар бооп турар. Айдың чоок улузу-биле хураганнарны бир аңгы, төрүүр хойларны база аңгы, арткан төрүүр хойлар

рын база аңгылап алгаш, када-рып турарындан малы чудаван, хураганнары сергек, аал долгандыр дешкилежип маңашкан ак чайт хураганнарны көөрге, каракка безин өөрүнчүг.

Кожууннун көдээ ажил-агый эргелелин кол зоотехниги Урана Монгуш Айдыңның шупту хойлары төрүптерге, май байырлалдарының соонда санап түңнээр бооп дугурушкан.

«Улуг-Хем» солуннун
корреспондентилери.

Барыын-Хемчиктен
медээлер

135 ӨРЕГЕДЕ 353 ИНЕК ОНААЖЫП ТУРАП

Барыын-Хемчикте бир дугаар «Инек – чөмгөрикчи малым» деп төлөвилелдин киржикчилери Оюмаа биле Артур Ооржактар 5 чыл бурунгаар алган бызаалыг инээден 2 молдургалыг, бызаалыг болган. Ажил-ишчи өг-бүлө Кызыл-Мажалыкта билдингир. Өгнүң херээжен ээзи культура одаанда уран чүүл удуртукчузу, эр ээзи школаның одакчызы. Беш ажи-төлдү ак сүт-биле азыравайн, чүнүң-биле доруктуруп алып — деп, саанчы ие төлөвилелди деткип олурар.

МАЙ 1-НИҢ БАЙЫРЛАЛЫН- ГА ХӨЙ УЛУС ЧЫГБАС

«Май 1 – Частың болгаш күш-ажылдың байырлалыңа белеткел болгаш ону канчаар эрттирериниң дугайында» айтырыгны ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Олег Бадының удуртулгасы-биле сайгарып чугаалашкан.

Частың өөрүшкүлүг байырлалын бо чылын бүгү ажил-ишчи коллективтерниң чыскаалы-биле байырлаары билдингир чылдагаан-биле болдунмас болганда, хуралга дараазында шиитпирни үндүргөн:

- Тус-тузунда быжыглат-тынган девискээрлерни бөгүн, массалыг субботник эрттирбейн, аштап арыг-лаар;

- Албан черлериниң даш-тынга байырлалга дүүшкен баннерлер, туктар-биле каастап азар, ооң сайтыларын байырлал езузу-биле дерип;

- COVID-19 коронавирустун тарап турары-биле холбаштыр, хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыкшылынга айылдыг байдалды барымдаалап, Май 1-ниң байырлалын хөй чон чыгбайн, канчаар эрттирериниң талазы-биле саналдарны кириер.

- ТР-ниң культура, күш-ажыл яамыларының дугуржуп кылган план-хемчеглери езугаар, Массалыг информация чөмүскеринге, социал четкилерге, албан чериниң сайтыларынга байырлалды 2020 чылдың апрель 27-де эгелээр;

- Шупту негелделерни сагып тургаш, хоочуннарның чыскаалын белеткеп органи-застаар. (Май 6-га чедир).

Бо бүгү ажилдарны апрель 24-ке чедир белеткээрин күүсекчи эрге-чагырга органнының удуртулгасынга, кожуун чагыргаларының даргаларынга дагып турар.

Харылзаа бол-
гаш информатизация
яамызының парлалга
албаны.

Мария КҮЖҮГЕТ: «Бүрү болгаш мен»

ЭЖЕШ БҮДҮШТҮ ИЛЕРЕТКЕН УРАН-ЧЕЧЕН ТЫВЫШТАР

«Өртемчейниң быжыг өззэ – сеткил-хөңнүңде...»

(Кари Ункова)

Херээжен чогаалчылар деп аңгылап турарымыс чогаалчы иштиң төлээлери – делегей литературасында ам-даа чедир тайылбырлаттынмаан, чедир ажиттынмаан феномен. Эр-херээжен өртемчей көрүүшкүнү ылгалдыг болбайн аан, ооң уламындан чогаалчы көрүштүн, ооң боттанган уран-чечен омур-хевирлериниң, уран аргаларының онзагайындан херээжен чогаалчыларны аңгы бөлүктөп демдеглээри барымдаалыг деп билип турзувусса-даа, эр чогаалчыларның чогаалдарындан чүнүң-биле ылгалып болурул деп айтырыг бөмбүрзектиң ол-бо булуңнарында чогаал шинчилекчилерин сонуургадып турар болгаш ооң дугайында хөй-ле сайгаржып чугаалашпышаан...

Максимилиан Волошин улуг орус шүлүкчү Марина Цветаева дугайында бижип тура: «Чамдык чүүлдерде херээжен лирика эр авторларның лириказындан солун. Ол боданышкыннар-биле эвээш чүдүртүнгөн, ынчалза-даа сагыш-сеткилдиң ханызы-биле ылгалдыг, ындыг кончуг ыядычал эвес (ыядычал сеткил чүглө эр кижилерге хамааржыр болгай). Херээжен кижилер бодун, эр кижилерге бодаарга, ханы болгаш тодаргай миннип чоруур болгаш, ол чүүл ооң чогаалдарында дорт илерээр».

Тыва литературада ие сеткилдиң илередикчилери Донгак Барыкаан, Кара-Кыс Мунзук, Екатерина Танова, Клара Сагды, Светлана Козлова, Зоя Намзырай, Галина Принцева, Людмила Санчай – олар баштайгы базымнарны чогаал ажылынга кылганнар, төөгүдө ис баспаан оруктуң езгин салганнар. Оларга чаа өзүмнер немежи, профессионал чогаалчыларның одуруунга каттыжып, калбак номчукчуңуң ынакшылын чаалап алган херээжен чогаалчылар, шүлүкчүлөр амгы тыва чечен чогаалдың кайгамчык төлээлери: Артык Ховалыг, Лидия Иргит, Мария Күжүгет, Сайлыкмаа Комбу, Эмма Цаллагова, Зоя Амыр-Донгак, Саяна Өндүр, Инна Принцева болгаш өскелер-даа. Бөгүн үстүндө адаанымыс чогаалчыларның дуржулгасындан тептинген чаа үннерниң дыңналып келгени бисти өөртпестин аргазы чок: дыл болгаш чогаал шинчилекчилери Тайгана Очур, Айлаңмаа Соян (Хертек), Шончалай Мааты-оол б.ө.д.

Ийиги улуг чалгыгга кирген Мария Күжүгет – баштайгы алдарлыг херээжен чогаалчыларның соон салгаан изекчизи, бөгүнгү аныяк кыс авторларның дагыныкчы башкызы-даа. «Өртемчейниң быжыг өззэ – сеткил-хөңнүңде» деп Крымның аныяк шүлүкчүзүнүң одуруглары Чер бөмбүрзэниң эртенги хүнү ие кижиниң чүрекир болгаш амыдыралчы, чаныш-сыныш чок шиитпирлиг бүдүжүндөн кончуг хамааржыр, делегейиниң салым-чолу – аваларның изиг чүрекинде, камныг холдарында деп Чырыткылыг 14-кү Далай-Лама Башкының сестерин бистерге сагындырып келир.

М.А. Күжүгет чечен чогаалга Тываның Улустуң чогаалчызы С.С. Сүрүң-оолдун удуртканы «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкынындан кирген (1978), баштайгы парлаан чогаалдары солун-сеткүүл арыннары болгаш бирги «Дамырак» деп сураглыг чыындыга үнгөн.

Оон бээр М. Күжүгеттиң шүлүк чогаалы тыва литератураны чеди санныг уран-чечен ажыдышкыннар-биле байыткан деп санап турар бис.

Бирээде, 1978 чылда чырыкче үнгөн «Дамырактың» авторлары – студентилер, аныяк тускай эртемнигерлер. Оларның баштайгы одуругларында – ажык сеткил, арыг-чаагай бодаалдар, чүрекиң изиг чалыны... Совет үениң чогаалдарының идеологтуг негелдеринден хостуу-биле дыка ылгалып турган. Маңаа Башкы институтунун студентизи Мария Ооржактың (М. Күжүгет) дөрт шүлүү болгаш «Хойнуң хомудалы» деп кыска чечен чугаазы парлаттынган. Оларның иштинде «Сакты бердим» деп өскөн-төрзөн чери Аяңгатыга тураскааткан шүлүүндө база дараазында чылдарда хөй-хөй чогаалдарында: Аяңгаты – хөй-аъдының деткичизи, бедик сүлдө-сүзүүнүң үнгөн дөзү деп бодап катаптынып, чаа уткалар-биле немежи келген өзек темаларның бирээзи болган.

Ылап-ла, бодунуң баштайгы номунга кирген «Аяңгатым» деп шүлүктө кыс көрүш бир-ле ылгалдыг, ооң өзек билишкени – чүү-даа чүвениң эжеш болурун, **эжеш бүдүштү болгаш ооң уран-чечен илерээшкенин** (эстетика парности) Мария Күжүгеттиң баштайгы шүлүктери айтып турар. «Аяңгатым» деп шүлүктен эгелеп, эжеш бүдүштүң поэтиктиг омур-хевирини тыва шүлүк чогаалына турумчуп, оон лириктиг хөөн бир янзы күштөлип келгени көскү. Бо шүлүктө лириктиг маадырның «мен» деп уран-чечен илерээшкени кичээнгеи субъектиден – «сен» деп объектиже угландырып, төрзөн чериниң

аржаан сугларын, арыг агаарын, арга-даштарын, чараш кыстарын магадаар, мактаар, алгаар аянче билдиртпейн киризе бээр.

Аяңгатым аржаан суундан амзапсыңза,
Ам-даа ижейн, бериңер деп дилей бээр сен...

Мында тыва лириканың кол лексика-грамматиктиг аргазы – 1-ги арынның хамаарылга кожумаа лириктиг маадырның омур-хевирин быжыг тутпушаан, «Аяңгатым» деп ийи одуруг санынга катаптынып турар сөстүң «мээң чуртум Аяңгаты» дээн утказын бир янзы, сеткилдин

күштүг хөөнү бооп ажыдып турары онзагай.

Бо-ла эжеш бүдүштүң илерээшкенин «Бирээзи мен» деп шүлүү утка аайы-биле улам ханыладып, өртемчей көрүүшкүнүң делгемчидип, «өртемчейниң чарылбас кезии мен», «кижи – өртемчейниң алдын хүнү, өңгүр чечээ, өзүп-көвүдээр кезии, аас-кежиктиң тарыкчызы» деп философчу утканы киригени солун.

Шыктыг черни шыва үнгөн
Шымыл көстүң бирээзи мен...

(«Бирээзи мен»).

Маңаа бурят чогаалчы Б.Дугаровтуң: «Азия, эликтерин чырык черге бодарааштың, Амыдырап келиримни далаштырган...» деп уран бодалы-биле чүүлдеш, чөөн чүктүң кижилериниң өртемчейге көрүжүнүң бир өзек билишкени.

Эжеш бүдүштүң омур-хевирини ынакшыл лириказынга «Сен биле мен...», «Ооң биле мен...» дээш оон-даа өске шүлүктеринге «сеткилдерниң чөрүлдээзи», «манашкан чүректөр» деп уткага ханылаан.

Ийиде, Мария Күжүгеттиң «Сактышкыным чадаганы» деп баштайгы шүлүк ному (1994 ч.) авторнуң поэтиктиг дылының онзагайын ажиткан. Тыва шүлүк чогаалына уран-чечен ажыдышкын болган аян-стиль: шүлүктээн одуругларның чугаа стилинге чогуу, бөдүүн синтаксистиг болза-даа, уран-чечени-биле сула эвес, чиге; харын-даа чаа метафоралар, деңгелгелер, уран-чечен аргаларның дузазы-биле күштөлдирип кээр ылгалды. Ооң чижээнге үстүндө адаанымыс «Бирээзи мен», «Сен биле мен...», «Харысалгам улгаткан-дыр», «Өөрлөш шүлүктөр», «Кежээ дургу манаарымга...», «Далай хөөнү», «Каарган», «Билиг бедидер курстарга» деп шүлүктөр хамааржыр. Бо шүлүктөрниң одуругларында: аян сестери («Аа богда, бергезин!»; «анчы-ын ыңай», «Че, чоорул ону...»), бөдүүн чугаа стилиниң сөс курлавыры (каргырткайнып эдип алган, каразырым дамна барган, огулуг чүве, чалгаа чазып номчуур; кайда-чүдө, ашаам болган хамаатының), бөдүүн домактарның дизай, баштак хөөн (үүлөвистиң бергезин, сеткилимниң хирелиин аар). Чогаалчының бо уран-чечен онзагайы 1990 чылдарда өске херээжен шүлүкчүлөргө чогаалдарына база ийи-чаңгыстап кирип (Е. Танова «Оглум оглун чүктөп чор мен», «Хээли»; З. Намзырай «Барба-даа чок, хлеб-даа чок», «Эндег» д.о.ө.), херээжен авторларның шүлүк чогаалының бир янзы стили бооп турумчуп, дараазында салгалдарга чечен чогаал дылының чаа аргазын ажиткан.

Үште, ийиги поэтиктиг ажыдышкын – Мария Күжүгеттиң чогаалчы стилинге шүлүккө баштак аяңгы быжыгыла-нып, тускай идиостильдин тургузунарынга идиг болган. Бирги номдан маңаа «Келир дээн боор», «Чемеңни каг», «Хирелиимни», «Билиг бедидер курстарга» деп шүлүктөр

хамааржыр.

Баштак сеткил: ажыл кады кылбас, чугаакырың улус кайгаан деп кадайын чөмөлдээн кижини:

Азы Тооруктуг тайгазынче
Токпактан хап чорудувут...

Чугааланмас кадай дижик,
Шуут-ла сен чалгаарааштың,
Аарый бээр сен. Өршээп-ле көр!
Алгыжып-даа ораал дээр сен,
деп бижип турар. («Чемеңни каг»)

«Салымының кавайы» деп ийиги шүлүк номунда (2000 ч.) баштак хөөн биле бот-кыжыртаныг каттыжып келгени солун; «Ажыл соонда кадай кижини...», «Ааска-холга кирбейн барган...» деп шүлүктөрнү ооң чижээнге кирип болур бис.

Ажыл соонда кадайың бажыңга ажылдап-шим-ченип кээрден, ашаа кижиниң тамчыктыг чыдарын: «деңге кырыр ынак эжи», «чоогунда ынак эжи» деп сөс каттыжышкыннарында ийи удурланышкы уткалар чажыр-тынганындан ботка хамаарышкан баштак хөөн тыптырын эскерер бис.

Ажыл соонда кадай кижини
Аяам-на дээр, пажым-на дээр.
Деңге кырыр ынак эжи
Телевизор көрей-не дээр,
Аш-чем соонда кадай кижини
Аргыттыңааш олуруптар.
Чоогунда ынак эжи
Солуннарже дүлдүнүптер.

(«Ажыл соонда кадай кижини...»)

Өске шүлүктө бот-кыжыртаныг биле ынакшылдың чөрүлдээзи каттыжып келген: «Аас-холга кирбейн барган / Алдын балык эвес-тир мен» – «Өзүң-баарың ханызында... чыдып алган / Амыраандан артык эргим / «Азаң»-дыр мен... Мында «эргим» биле «аза» деп каттышпас уткалыг сестерниң каттышканындан драма, чөрүлдээ, аарышкы дыңналып келир («Ааска-холга кирбейн барган...»).

Чедилзэн одуругларда, ылаңгыя үшкү «Сеткилим орбазында» деп шүлүк номунда (2009 ч.): «Эмнелгеге чытканындан...», «Улус келбес, бергезин деп...», «Даштым даш дег көзүлзе-даа...», «Энерелдиг херээжен чон...», «Хүннээр көзүлбес», «Өгленишкен хүнүвүс деп...», «Кызыл дыргак сыңмас чаъжым...», «Хайралыг черимейге», «Кайыл ын-чаш?», «База катап дүн», «Даш дажам черден...», «Суглуг караамның...», «Үжен кижини кирип орда...», «Көөрүңгө хөглүг көстүр», «Какпада, дузакта...», «Хаарылгалап кагган ыш-каш...», «Элдеп болган үе-дир бо!», «Албан чери ыржым, шыпшың...», «Чаяан болуп, шырай-дүрзүм...», «Удургу диш чогуу уткан...», «Хөглүг, эки медээ дыңнааш...» – мындыг шүлүктөрнү чижекке кирип болур бис.

Бот-кыжыртаныг ынакшылга-даа, мөзү-бүдүш айтырынга-даа, ниитилеп чергелиг шүгүмчүлөгө-даа лириктиг маадырның ажит-чажыт чокка, бүрүнү-биле хөйге бодун ажыдыптар арганы тургузуптар.

Дөрттө, Мария Күжүгеттиң хөй чылдарда шүлүк чогаалына чогаалчы ажылдап келгениниң түңнелинде, шүлүкчү поэтиктиг шенелдериниң, дилээшкенинниң оруунга чаңгыс эвес чаартыкчы олчаларлыг болган. **Шүлүк тургузуунга** бо чогаалчының кириген үлүү: чаңчылчаан 8-ажык үнүг (8-слоутуг), 12-ажык үнүг шүлүк хемчээлдеринден, тыва чогаалдың классиги Тываның улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбю болгаш ТР-ниң улустуң чогаалчызы К.Черлиг-оол оларның соондан 9-ажык үнүг, 7-ажык үнүг, 11-ажык үнүг шүлүк хемчээлдерин киригени болур. Ук чүүл тыва шүлүккө чаа ритмнерни кирип, шүлүктүң үн тургузуун байыткан.

1-ги номда 65 шүлүктен 15-и – саарзык хемчээлди.
5-слоутуг (5-ажык үнүг) – 1
6-слоутуг – 3
7-слоутуг – 3
9-слоутуг – 4
11-слоутуг – 2
4-8-слоутуг – 2
8-3-слоутуг – 1 – шүлүктөр кирген.

Хөй кезинде саарзык ажык үнүг хемчээлди шүлүктөр болур. Олар чогаалдың ритм-аянын бир янзы болдуруп, саарзык, уяралдыг, сарынналдыг хөөннү кирип турар. Мында чаңчылчаан 4-8 деп чергелешкен одуругларлыг хемчээлден 4-7 деп чергелешкен хемчээлге узун одуруглар 3-слоутуг кезектер-биле доозулганындан чаңгыс аай 7-слоутуг шүлүк хемчээли тода дыңналып турар.

Уран ДОНГАК, ТР-ниң Чазаның чанында
ТГТЭСИ-ниң башкарыкчы эртем ажылдакчызы,

(Уланчылыг).

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба, 1906-1983чч). ТАР Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) ботнамдарын 1976 чылда бижээн.

(Уланчызы. Эгези № №40 (19379), 41 (19380), 42 (19381)).

Оон дараазында чылда ыяштан кылган хайнык андазынче шилчидивис. Ол чүл дээрже, довураан чаңгыс талазынче дүжүрер чалгынныг, бизи орус андазын бизи ышкаш, шак ынчаар кылып, ону кылырда, чок болза ол-ла хевээр кадап

артык чүве-дир» дивезиңерни дилээр-дир мен. Ынчаарда аалга тоолчу кижилер болза, оон тоолун дыңнаксаар улус мырыңай удуур уйгузун-даа уттуптар чүве болгай. Ол тоолдар дээрже колдуунда-да яды кижилерниң тиелелге-биле төнер болган ужурунда, ону яды болгаш ортумактар кон-

ам артында дөмей деп чүвезин кижилер шилиир арга чок уруглар турган-дыр-лар.

— Ам канчаар боор, ондаа чыл иштинде дириг чорза эки-ле ыйнаан але, уруум — дээш, бичезинче көргөш, — башкының чарлыгы болганда, оон аайындан эртер ужуру бар эвес, дөмей-ле бурган болур сен, уруум — деп олурган-дыр эвеспе. Оон ол уруунуң чөпшээрелин алган соонда, хаанның бир талазында муңгаргай кончуг апарган, ийи талазында ам-даа он чыл чурттап болурун бодап көргөш,

бачыдаан ужуру-даа ында. Ол башкы көрүп турда-ла, баш удур белеткеп каан хааржакка суккаш, демги башкының айтышкынын езугаар, чап-чаа соккан шилги шары кежинге ширилээш, Узун-Кара хемниң суунуң ортузунга чедир ийи кончуг эрни аъткаргаш, аргамчылар-биле хааржактың ийи ужундан баглааш, аъттарны эжиндирип чорааш, хемниң ортузунга чедиргеш, салып бадырыпкан. Ол демги уруг башкы-биле барык-ла кады халта берген чүве-дир эвеспе оң.

Аалынга аъттарның кара

кен чыткан-дыр эвеспе.

Эзир-оолга канчап хааржактадып алганын төөгүп бээрже, ол бичи боданып тургаш, долдораан ийи кончуг казыра дег ыттарын демги уругнуң орнунга суккаш, демги-ле демири-биле шарааш, даштындан демги-ле хөмү-биле ширилээш, хемни куду салып бадырыпкан. Демги башкының шавылары дагып каан езугаар, таптыгла дүне када көрүп турарга, сугнуң ортузунда кара чүве бадып олурган-дыр эвеспе, демги шавыларның аразында бир кончуг эштер кижилер турган

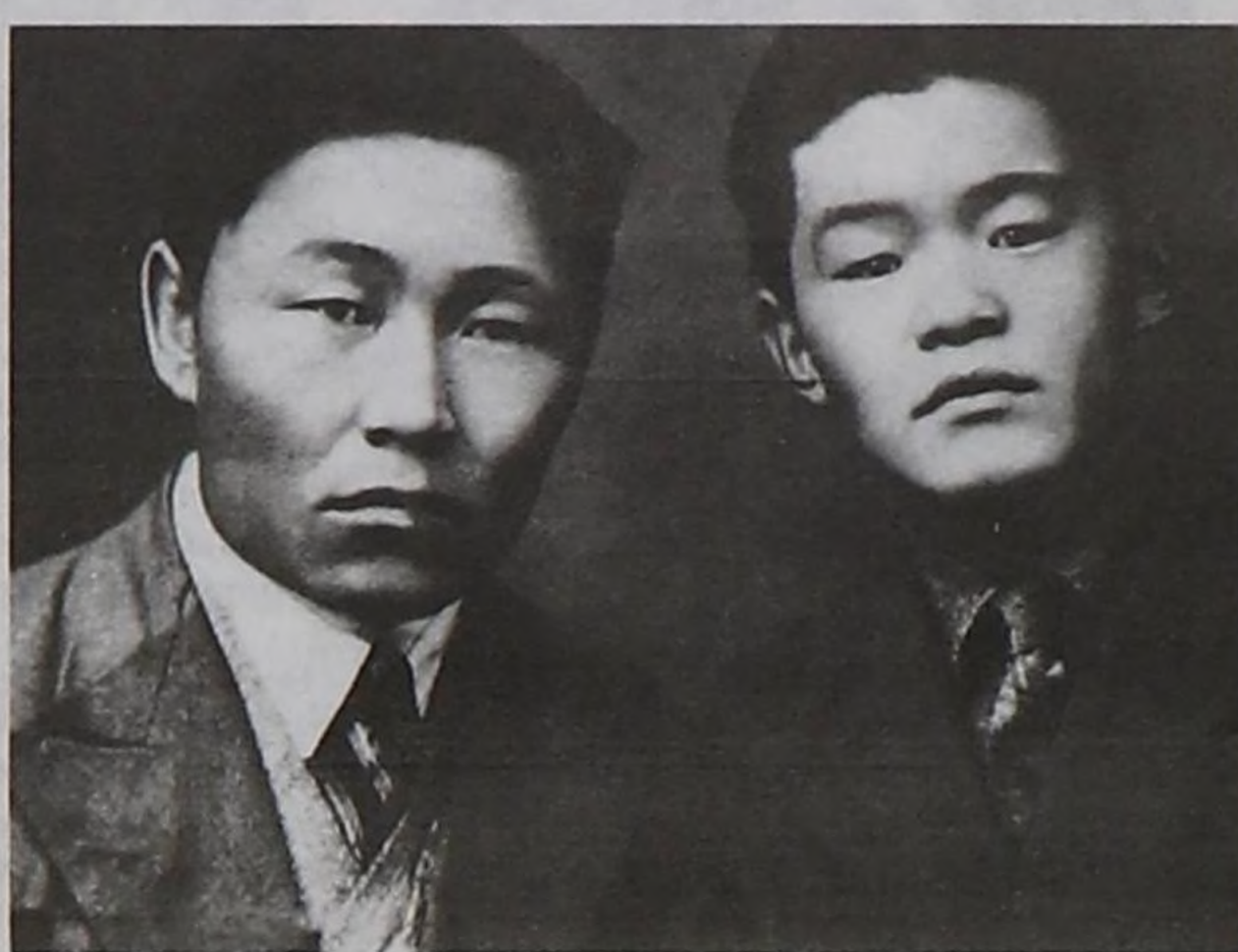
ХӨЛЕЧИКТЕП ЧОРААНЫМ

ап болур. Ол ындыг андазынны кылырда таптыг көрүп тургаш, улуг дазылдыг ыяшты чазап тургаш кылыр чүве болгай, ол чазаарда, кижиниң оң талакы будугулаштыр чазаар, анаа уш-баш чок кылыр болза хоржок, чалгын-даа кадаттынмас, бис-даа кадаттынмас чүве болур апаар. Ынчангаш ыяш чалгын кадаар чери-биле бис кадаар черин таптыг чазаваз болза, хоржок. Ол шагда солук кылыр безин демир тывылбас турган, ынчангаш чоон-даа болза, ам канчаар, чиңгелей соп тургаш, кылып ап турган чүве.

Чалгаа ийи акым бар турган, оларның улуунуң адын Хертеш-Сарыг (шолазы Кончук) дээр чүве. Оон ол хирезинде аалдарның таразын кезип бээр кижилер, а бодунуң таразын чайын суггарбас болгаш, кадырып алыр кижилер болгай. База бирээзи дээрже чугаазы хөй, кылыр чүвези чок, ындыг кижилер турган. Демги кижилер азыраан оол-биле кырган ада-иезинге өскөн. Олар дээрже чүнү-даа тоовастар-ла болгай, ынчангаш бис барык-ла чаңгыс-ла херээжен дунмам-биле база авам үжелээ ажилдаар турган бис.

Өгүнү ыяжының аймаандан кылыр чүвезин шуптузун бодум кылып алыр кижилер мен, хараача, эргин, хаалга, аптара, шулгуурга дээш оон-даа өске. Мээң кады төрзөн акыларым-даа ындыг чүве кылыр хамаанчок, шишти безин аянын чазап билбестер болгай. Ындыг кижилер база-ла тургулаар боор чүве-дир ийин, ону бодаарга. Демги ийи акым-даа тускай-ланып чоруптулар, өгдө ам үш кижилер арткан бис, авам, дунмам Сержикий болгаш мен. Ол-ла ынчап, тараа тарып ажилдап, өг ыяжы чазап тургаш, шээр чүвевис анай, хураганы-биле каттышкаш, шуптузу чээрби ажыг баш чеде берген. Оон аңгыда, он беш пуд тараа биле бир кыс казыра садып алдым база шеригге турган кижилер азыраан оолдуң берген сапыктары-биле кыс богба садып алдым.

Оон ыңай бодумнуң бичии чорааш, амыдыралым иштинде бооп тургулаан таварылгаларны дыңнадыр деп бодаан кижилер мен. «Ол хей,

чуг сонургап дыңнаар турган. Ынчангаш бичии чолдак тоол-чугажымны ыдым берейн.

ЭЗИР-ООЛ

— Узун-Кара хемниң бажына ол шагда бир Караты-Хаан чурттап чораан. Ол Караты-Хаан боду хенертен аарый берген чүве-дир эвеспе оң. Узун-Кара хемниң аксынга ол черле чок дээн тергийн лама кижилер чурттап турган болгаш, ам ол ламаны буу-хаа чалаар ужуруга таварышкан мындыг. Бир хаага аътты мундургаш, бир аътты четтиргеш, дол-дораан хаксып бадырыпкан. База бир хаага, бир аътты мундургаш, бир аътты четтиргеш, оон соон дарый база бадырган. Ол ийи дугаар кижиниң баткан херээ чүл дээрже, ол демги баштайгы кижиниң ады туруптар болза, оларга дыш аъттарны мундургаш чорудуптар дээш, ынчаары ол-дур. Демги башкы-даа келген дораан шо салып эгелзэн. Шо салгаш, оон чугаалааны болза, ам дириг чурттаксаар болзуңарза, чаңгыс арга бардыр, ийи кызыңарның бирээзин өл шары кежи-биле хемге ширилээш, сугже кири октаптар болзуңарза, ам-даа он хире чыл иштинде чурттап болур силер дээрже, бир талазында олурган уруунче көргөш, ыглап каап, өске талазында олурган демги башкызынче ыраңнадыр каттыргылап олурган. Демги ол Караты-Хаанның улуг уруу чээрби харлыг, бичезиниң хары он сес турган. Ол уругларның чараштары черле муңгаранчыг,

өөрүүрү-даа кончуг олурган. Ол хаан ынчаарда чеден чыгай берген турган. Хаан ынчан үш кадынның чүве-дир, ол кадыннарының эң бичезинден төрүттүнген уруглары ийи кыс болганы ол чүве-дир, баштайгылары уруг чок болган кадыннар-дыр, аңаа адааргааш, демги ийи улуг кадыны амырап турганнар-дыр. Улуг уруунуң адын Сүрүңмаа, бичезиниң ады Чечекмаа дээр угбашкылар тургулаан. Хеймер уруу Чечекмаазындан ынчан чарлыр ужуруга таварышканнар-дыр. Оон ол уруглар иези көрбзөн аразында ыглажып каап олурганнар. Иезин көрүп кааш, соксай хона бээрлер, ынчалза-даа иези ол угбашкыларның ыглажып турганын эскерип каар болгаш, боду база уруглары-биле кады ыглап эгелзэр, демги башкы молаттына бээр, хааларны долдораан-на:

— Аътты эзертеңер — дээш, дужаап туруп берген-дир

— Ынчаарга кайын болур, башкым, силер бодуңар кулаңар-биле дыңнадыңар, уругнуң чөпшээрээнин — дээш, оожуктуруп олурган.

Ынчаарга демги ламаның уурлааны арай частып, арай чавырлып баткан болза-даа, ындазында далажыксаары черле читпзэн хевирлиг. Оон сагыжы демги уругну мурнай чедер, чүге дээрже, бир эвес, озалдап чедер болза, оон бодалгазы боттанмай баар ужурулуг. Ынчангаш ол ламаның

маңы-биле хал чедип келген дораан-на, бо хемни куду чүве эртип батты бе, кым чүнү көргөниң? — деп, шавыларын-дан айтырган, кым-даа, чүү-даа көрбзөн болган, ламаның сагыжы бичии оожургааш, ол-ла дораан шавыларынга — бо хемни куду шилги шары кежи-биле ширилеп каан хааржак бадып келир эвеспе, ону таптыг ужулгаш, дуган иштинге салгаш, мени кый дээр силер, бодум ажыткаш, баштай көөр мен, ынчангаш канчаар-даа алгырып-кышкырып турзумза, ынаар черле чоокшулаваз силер — деп чагып-чагып каандыр эвеспе оң.

Ынчаарга ол Узун-Кара хемниң ортаа үезинге багай балыкчы Эзир-оол чурттап турган-дыр эвеспе оң. Эзир-оол багай үгек чадырлыг, чаңгыс бызаа кежи дөжөктөг, оон башка өске чүзү-даа чок, кылыр ажылы балыктаар бола. Ындыг-даа болза, Эзир болгаш Казыр деп ийи кончуг казыра дег ыттарлыг турган, олары суг дүвүндөн балыкты безин уштуп эхкээрлер тургандыр. Дыңнангыры база-ла кончуг ыттар-дыр. Оон даартазында дүш үезинде Эзир-оол балыктап турарга, хемни куду кызыл чүве аңдарлып-дүндерлип бадып олурган-дыр эвеспе. Ам көрүп турарга, хааржак хевирлиг болган-дыр, ынчангаш демги ийи ыдын хемниң ортузунда бадып чыткан хааржак хевирлиг чүвени барып эхкелиңер дээш, ыттарын салып кирипкен-дир. Оон ол ыттар сөөртүп олурда, Эзир-оол уткуй эштип киргеш, боду үндүрүп эхкелгеш, мүн-не дөп-дөрбелчин аптара дег хааржакты демир-биле куржап каан болгаш оон даштындан шилги шары кежи-биле так кылдыр ширилеп каан болган. Ам оон иштинде чүү бары билдинмес мындыг болган. Ону ам ажыдар ужуруга таварышкан-дыр. Эзир-оолга дузалажыр чүве бар эвес, чааскаан кижилер-ле болгай, бир багай балдызы бар, оон аңгыда бир бижектиг, оон өске чүзү-даа чок. Ындыг болза-даа, ол херекселдери-биле кончуг таптыг ажыткаш көөрге, кончуг чараш кыс мырыңай өлүр чет-

чүве-дир. Ол хууракты эжиндирип кирипкен-дир эвеспе оң. Ол хуурак эштип чорааш, чеде бээрже, сугда чүвениң чииги аайлыг эвес, ам ону уштуп эхкелгеш көөрге, демги башкының чугаазы ол хевээр болган. Оон демги башкыны барып оттурар дээш, бир чамдыктары ынаар чоруп-ла каан, артканнары сугдан уштуп алган хааржаан дуганче кирип турганнар-дыр.

Ынчап турда-ла, демги башкызы бо-ла кире халып келгеш, ында тургулаан шавыларын шуптузун ам барып дыштанып алыңар дээш, тарадып чорудупкан. Ол аразында база катап чагып каан: черле мен канчаар-даа алгырып-кышкырып турумда, дуган чанынче чоокшулаваз эвеспе деп, база катап чагып туруп-тур эвеспе. Демги башкызы бир кезек када алгырып-кышкырып тургаш, оон соонда ыды читкен мындыг болган. Ам канчаар боор, ийи дүне аңаа хонганының эртенинде барып бакылап көөрге, ийи кончуг казыра дег кара ыттар демги башкызының сөөгүн безин хемдип-хемирип чипкеш, чыткылаан-дыр.

Демги Караты-Хаан ол башкы баткан соонда, үш-ле хонгаш, өлүп калган-дыр эвеспе. Балыкчы Эзир-оол биле Караты-Хаанның эң биче кадынын уруу-биле кады хемниң ортузунда балыктап турган черинге эхкелген-дир. Оон бээр Эзир-оол-даа өглүг-баштыг, ажы-төлдүг, мал-маганыг болгаш эт-септиг-даа апарган. Бо бүгү демги он сес харлыг Өлчеймааның ачызы-дыр, ынчангаш Эзир-оол оон оя, чигин чире чурттап чоруй баргандыр эвеспе оң. Ол оон ыңай чорупту, мен бээр чоруптум. Ам артык-тыр бе, кандыг-дыр, ол дугайын бодуңар оваарып көрүңер, номчукчулар. Чамдык чүвөлөр уттундурган ужурунда ам оларны катап сактып алыр арга чок-тур.

Мен алды харлыымдан он дөрт харлыымга чедир сес чыл дургузунда канчаар амыдырап келгенимни, моон-биле доозуп каайн, ам ынчангаш оон соңгаар канчаар амыдырап, чурттап чораанымны эгелзэйн...

Уланчылыг.

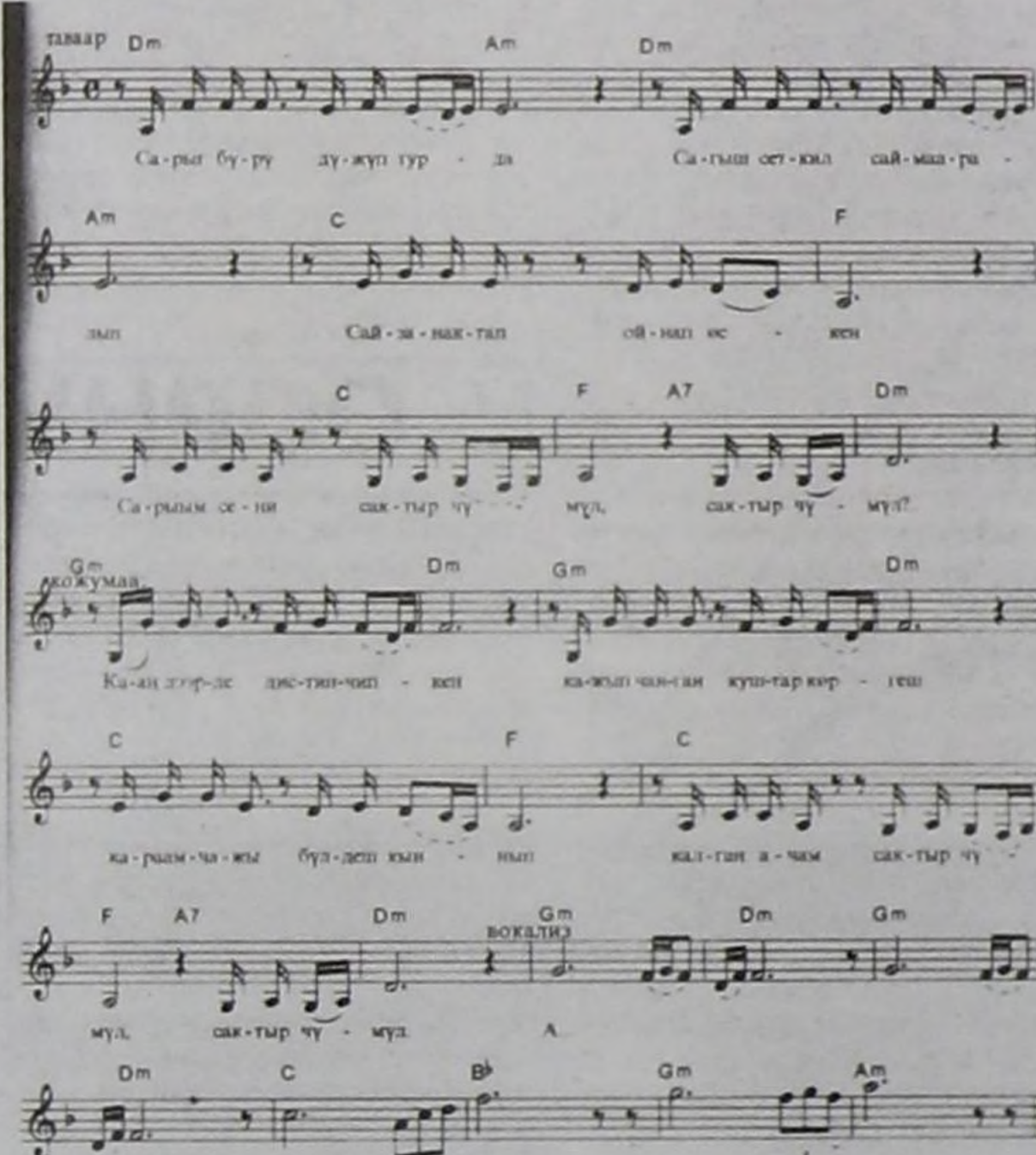
ВЛАДИМИР ЛЕНИН-БИЛЕ ЧАҢГЫС ХҮНДЕ ТӨРҮТТҮНГЕН ХОВАР КЫС ВИЛЕНА

Тываның С. Пюрбю аттыг аныяк шүлүкчүлериниң I дугаар конкурзунун лауреады, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Хандагайтының уран чүүл школазының хореография салбырын үндөзилээн башкы, Шагаан-Арыгның гимназиязының 2004-2012 чылдарда дирек-

тору, Тываның сураглыг орус дыл башкызы Полина Донгак биле этнопедагогиканың таваан салган чогаалчы Чүлдүм Чаптың улуг кызы Вилена Ооржак апрель 22-де төрүттүнген хүнүн демдеглээр турган. Арайла эрте эглип келбес оранче аъттаныпканы хомуданчыг.

САКТЫР ЧҮМҮЛ?...

Сөзү: Вилена Ооржакты.
Аялгазы: Вилория Шожукпанны.

Сарыг бүрү дүжүп турда,
Сагыш сеткил саймааралып,
Сайзанактап ойнап өскөн
Сарыым сени сактыр чүмүл?
Кожумаа:
Кааң дээрде дистинчипкен
Кажып чанган куштар көргөш,
Караам чажы бүлдөш кыннып,
Калган ачам сактыр чүмүл?

Күскү дүне соңга өттүр
Күзүңгү дег айны көргөш,
Хүнде-чылда бүтпейн барган
Күзелдерим сактыр чүмүл?

ХЕРЭЭ ЧҮҮ ДЕП?

(тыва кожаң аянынга)

Анай-Карам алыс мени сактып чорза,
Аът бажы дег алдынын-даа ажыы чүү деп?
Хенче-Карам кедизинде кады чорза,
Хемчээп четпес мөңгүнүн-даа херээ чүү деп?
Чараш-Карам чанымдан мээң ырай берзе,
Чарыш ады мунуп чораан ажыым бар бе?
Хөлчүн-Карам күжүр менден хөңнү калза,
Хөлге-чычаан эдилээн-даа херээм бар бе?
Эжим меңээ чүгле ынак чоруур болза,
Эрге-дужаал, алдар-аттың ажыы чүү деп?
Сарыым уруг чаңгыс меңээ шынчы чорза,
Саадап четпес дүжүлгениң херээ чүү деп?
1999 ч.

"Ынаар ырак" деп номундан үзүндүлөр.

АВАМГА

Сактырымга,
Сагыжың-на саарзыкталып орган ышкаш.
Сестиримге,
Сени дыка хомудадып чордум ышкаш.
Ырай бээрге,
Ынаамны-даа көргүспээним анчыг ышкаш.
Ыжык черге,
Ыдың үнмейн, ыың кээп-ле турган ышкаш.

Бодап көөрге,
Бодум-на дээш, чүгле мен деп чордум ышкаш.
Берге кээрге,
Белен чүве сен чогуңда чок боор ышкаш.
Дүне сени
Дүвүрелдер удутпайн-даа турган ышкаш.
Сактырымга,
Сагыжың-на саарзыкталып орган ышкаш.
Ноябрь, 2002 ч.

ХАМААН ЭВЕС, АЖЫРБАС ОҢ...

Кандыг кончуг хомудалга алзырым ол —
Харааданчыын,
Кара сеткил сагыжымдан ыраваска —
Халалыын ай,
Каптагайга чаңгыс берген чуртталгамда —
Хамаан эвес,
Караам чажы улай-улай бадып турда —
Каттырар мен...

Аас-дылдың, хоозун холтуң күжүр менден
Арылбазың,
Адааргалдың алдар-атка кадалырын —
Аарышкылыын,
Амыдырал катап эглир харыы чокта —
Ажырбас оң,
Ала-чайгаар бүлдөш диген чажым чоткаш —
Амыраар мен...
2000 ч.

БИР-ЛЕ КЕЖЭЭ...

Ынаар ырак,
Ынакшылдың ыры долган
Ыржым черде,
Ресторанда кады ор бис.
Таакпы ыжы,
Тааланчыг аялгалар...
Таваар тургаш,
Танцыже чалап аар сен.

Хей-ле черге
Кезек ыыт чок олурар бис,
Хей-аът кирип,
Херек чок сөс солчур-даа бис,

Эрткен барган
Эрте чашты чоктаар-даа бис,
Эш-өөр сактып,
Элээн кады каттыржыр бис.

Шак бо кежээ
Чааскаанзыраан сеткилимни
Шаа барып
Чалгынналдыр ырлаарга-даа,
Чалыы шаамда
Чарлыышкынны оштааны дег,
Шала ишкен
Шампанское артып калыр...

ӨПЕЙ ЫРГА ТУРАСКААДЫГ

Кара чаштан
Кавайымның
Хайыралдыг өпей ыры.
Уруг чаштан
Уйгу-дүшке
Уяранчыг өпей ыры.
Авазының
Аас-кежиин
Авыралдаан өпей ыры.
Иезиниң изиг чүрээң
Илереткен өпей ыры.

Кырган-ава
Кышкы кежээ
Кылыын чазаар өпей ыры.
Энезиниң
Эриг баарын
Эргелеткен өпей ыры.
2000 ч.

КЫЙГЫ

Тарбаганның мелегейин чоок-кавыда аң-меңнер дөгере кайгаар турган. Артында ижээп чыдыптар болгаш ындыг ирги бе, шала часкаар аамайсы дам баар. Өске бүгү өртемчей, дириг чүвелер дөгере бойдустуң кыйгызы-биле оттуп, дирлип турда, үнгүрүнүн чанында даам-чырап, боданып чадап олурар.

Хөөкүй Тарбаган кончуг-ла эки, бодунуң шаанга тааржыр үеде төрүттүнүп, бодарап келген болган. Бо шаг дээрге онзагай шаг ышкажыл: угаангыр-шимченгир, эртем-билиглиг, чүвени дүрген шингээди алырлар оран-чуртунга херээ чок. А тарбаган ышкаш шала дүлээргей, медегери хирелиг, а херек болза эң-не чоок эш-өөрүн-даа садыптар амытаннар кончуг депшип-мандып чоруур үе-дир бо.

Бир-ле катап Тарбаганга үстүү орандан: «Тайга эдээнде ан-меңни дөгerezин чагырар сен» — деп чарлык келген. Дүжүлгезин чуурда дыл-домаа бар эвес, сөс безин кожуй албас тарбаган өөрээнинден янзы-бүрү үннер эдип, улуй-даа кааптар, бустаар-даа, ээрер-даа болган. Чагырыкчылаан ояар албатызының амыдыралын уттупкаш, одар-белчирилгил черлерже уштап-баштавас, чүгле боду чара семрип алган көөргеттинип кылаш-таар болу берген. Бүдүжүндөн көзүлбес, ыжык сыгыр карактары тотканындан дам чидип, караа көзүлбестеп эгелээн.

Ам канчаар, шаг шаа-биле турар эвес... Тайга эдээниң аң-меңи бодунуң чагырыкчызының мелегейин чеже кайгаар боор, өөрени-даа бергеннер. Чүгле ар-

га-эзим, тайга-таскыл аңнарының шоодуп кыжыраарына шыжыгар турганнар. Шынап-ла, амытан албатыны чагырар аң дээрге эң-не кашпагай, мерген угаанныг, чүвени уштап-баштап шыдаар аң-на болур болгай. Бойдус боду ынчаар чаяап каан. А бо чүү деп амытанда баштадып алган чоруур адыгуузунар боор бис? — деп бодап келгеннер.

«Пар кайыл?! Пар чүнү көрүп турарыл?!» — деп, аң-меңнер аразында дүвүрөп үнгөн. Шынап-ла, коргар чүвези чок, кончуг-ла чүрекир, шын дээш туржур Пар деп аң аравыска чораан ышкажыгай. Ам канчап барган, чүде барган, деп бо. Тайганың эдээн одуртур дилээш, тыппааннар. Элдеп-ле чүве. Алаак-хову, арга-эзим аңнары база чоокта көрбээн болган.

Ынчаар хөлзеп турда, кара кускун ужуп келгеш: «Сураглаан Парыңар тайганың шышпык бажында чор» — деп сөглөп-тир. Аңнар аразында сүмелешкен эзугаар: «Шын деп чүве чок кагды. Чүү деп мындыг чагырыкчыда баштадып алган, өлүп-кырлып чоруп бердивис?» — деп Парга четкеннер. Пар тургаш: «Хамык ужур Тарбаганда эвес, а бодуңарда. Кандыг-даа чүве болуп турда, бажыңарны халаш кылгаш, чүге сөгүрүп, чөпшээржеп чоруур силер? Бодуңарны кажан хүндүлөп эгелээр силер?!» — деп, тайга бажын силрөңнедир кыйгы салган.

Ол үеде шимээн ажыглап, үстүү оранче дырбактанып, хербектенип чорааш, дээрзиниң мурнунга Өрге кээп, күдүк бажып: «Хүндүлүг, Хайырааты! Тайга эдээниң аңнары үймээн

үндүрүп, шөлүттүрген Парга бажып бараалгап чордулар» — деп чашпаалаан...

Дидим болгаш чырык баштыг Парга ужурашкан аңнар хей-ады көдүрлүп, кончуг шийтирлиг аал-оранынче углапканнар. Тайга эдээнге келирге, Тарбаганны халаан, орнунда чаа чагырыкчы Өрге олурган. Алаң кайгай берген амытаннар аразындан бир дугаарында Дилги: «О-о! Чаа дүжүлгөңер-биле, хүндүлүг чагырыкчывыс, Өрге. Саадаңар, саадаңар!» — деп авыяастап, долдаңайны-ла берген. Аңаа улаштыр Сааскан далдыраан, ынчаар-ла хол аайы-биле шупту аңнар байыр чедирип, Өргениң өөрүшкүзүн үлөшкеннер. А Парның кыйгызы тайга бажында чааскаанзыргай чаңгыланып чыдып калган...

2011 чыл.

Амгы тыва ниитилелде чидиг социал айтырыгларның бирээзинге оор чорук, ооң иштинде мал оору хамааржып турар. Тыва Республикада Россияның ИХЯ-ның дыңнады-биле алырга, 2019 чылдың дургузунда республика девискээринге 621 ажыг мал оорунга хамаарышкан кем-херек үүлгедиглери демдеглеттинип, малчыннар, малдың эзлеринге ниитизи-биле 22 сая 194 муң рубльдун когаралын көргүскен деп, сан-чурагайлыг медээлер бистиң сагыш-сеткиливисти дүвүредип кээр-дир.

Бо чоокку хүннерде «Вайбер», «Вконтакте», Хүреш Федерацияның база Тыва Республиканың Адалар чөвүлелиниң бөлүктөрүндө, аңгы-аңгы социал четкилерде ады билдинмес, кады багай оолдуг кээргенчиг аваның дерин төп тургаш, азырап-өстүрүп алган малын, ко-данын карартып өөдөжөк өзү-кара, алысак-чиксек, ажырымчы бөлүк оорлар оорлап аларган дугайында хомудаан сеткилин илереткен чүүл дыргын тарай берген. Сеткилинден хомудап, муңгаралга алыскан кээргенчиг аваның бижээн чүүлүн, сөс-домаан өскертпейн, киридвис: «Экии, администратор база тываларым!»

Бо бөлүктө номчукчулар, бижикчилер хей деп билгеш, бижип олур мен. Хомудаан, муңгаралган сеткилим бижиптейн. Сонуургавас улус эрттирптинер. Тываның оорларының бирээзи черле номчуур боор. Кысказы-биле бижирин кыздай.

Төрүмелинде кады багай оглуус бар. Кем бажында. Эмчилер киж бөлүрү-даа берге-дир деп турган... Ынчалза-даа бис, ада-иези, шупту аргалары ажыглап, барбаан, четпээн, эмнелпээн черивис чок. Түңгелде оглуус бут кырынга туруп келген. Эр болган. Ам 20 харлыг. Чугаазы арай багай. Амгы үеде II-ги бөлүктүн инвалиди, ажил кылыр шинэ чок. 9 классты коррекциялыг школага ынчап-мынчап дооскан.

Ам чүңү канчаар? Бажыңа үр олурга, шугулдай бээр, ындындан черле шимченгир киж, шаа-биле. Эскеривиске айт чугаалап, со-нуургап турар аларган. Ада-иези, бистиң шуут сонуургавас, билбевис-даа чүве-дир ийин — «АТ».

Канчаар боор, черле оглуус дээш кыштагы кызып кылдывис. Сонуургалын арай деп тып алган кижини деткип, кыс кызырак са-дып бээривиске, оозу шору өзе берген турду. Оларынга ынаан! Мал-маганы, ыды-кужу-биле чугаа-лажыр, олары оозунуң чугаазын билир. Кады багай кижиде эш-өөр кайда дээр силер. Бо чырык чер кырынга бодунуң местозун, чардыгар аргазын тып, кончук таптыг чоруп орда, аштаңгы оорлар ол каш ма-лын оорлап аппараттар!

Март 20-ден 21 дүңезинде ап-парды. Оглумнуң ыглап, хому-дап турганын көргөн болза ол аштаңгылар! Мен, ие киж, оглум кээргээш, херек-чүрээм чарлы бер чазып тур! Бо хүнге дээр чугаалап туруп берди. «Кайда аппараттар каан ирги, кайы суурда, кым мунуп ал-ган тур ирги, доруг аьдым чанып кээр болза, ол бе ам база төрүүр чүве-дир ийин...» — шуут төнмес чүве-дир ийин. Анаа киж болза, оорлап аппарат дээрге билер-ле ыйнаан. Кады багай киж ышка-жыл. Бажының иштинде давление анаа кадык кижиге бодаарга улуг, ынчангаш бичиизинде үргүлчү думчуу ханзыраар киж. Оозу катап кирип тур. Муңгаранчыны!!

Айт азырап деп чүве дыка берге чорду чоп. Ара салыптар, арып-до-руптар, аарый бээр. Мээң багай оглумнуң чеже дери, күжү үнген деп бодаар силер, аштаңгы оорлар!! Оорлар, аштаңгылар!! Хол-будунар чок бе, чүге бодунар азырава-

силер!!! Кайгалдар бис джир, чүү кайгалдар силер? Силер дээрге черниң чексээ, сугнуң суксаа, ни-итилелге бичи-даа ажыңар чок, аштаңгы оорлар-дыр силер!!! Ис-тээрге Барыын кожуунче кирген. Канчап? Силерни дыка эки билер киж «адрестепкен». Оон башка дуу кайы ыракта силерни канчап оор-лар дээр-дир. Ии сектерни кончук. Чүү-даа канчаар, оглум кээргенчиг-дир! Мээң багай оглумнуң эдилеп чоруур аарыг-аржыын ол оорлап алган малдарыңар-биле катый

үлежип алыңар, аштаңгы оорлар!!! Бис багай иешкилерниң караавыс чажы, хилинчээвис четсин аштаңгы оорларга!!! Тывавыстың бар-ла бөлүктөрүнче тарадып бээривисни улуу-биле дилемдип, чангыс чер-чурттугларым. Оглум кээргээш иден...»

Тываларның база өске-даа көшкүн чоннарның амыдырал-чуртталгазының кол өзээ — мал ажыл-агыйы, ооң иштинде азыраан мал-маганы чораан. Тыва киж шаандан тура, азыраан малынга аажок хумагалыг, ооң шимезин ыдыктап, үнелеп чораан. Азыраан малының баш санындан оларның амыдырал-чуртталгазының шыл-быразы дорт хамааржыр. Көдээ ажил-ишчилеривистиң шак мындыг чымыштыг ажил-ижин Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун эгелек-чи саналы-биле «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чемгерикчи малым», «Ивижи өг-бүлөгө дегир-херексел», «Чаа сорук», «Дүк» өске-даа төлөвилелдерни бо хүнде амыдыралда боттандырып, ооң үрө-түңнелдерин көрүп эгелей берген бис. Чамдык кижилерниң көрүжү-биле көшкүн чонну кандыг-бир хоойлу-биле кызыгаарлаттын-мас, эрге-хоойлу культуразы чок чоннар деп шын эвес санап чораан. Аңаа чөрүштүр, көшкүн чоннарның чаңчылчаан культуразын өөренип шинчилеп чоруур эртемденнерниң бодалы-биле, оларда анаа-ла хоруглардан аңгыда, бижиттинген тускай хоойлуларлыг чораан деп эртем-ажылында бадыткап турар.

Тываларның эрге-хоойлу культу-разы эрте-бурун шагда хуннарны, түрктөргө, моолдарның көшкүн күрүнелери-биле харылзаалыг тур-густунган. Көшкүн чоннарның оор чорукка, ооң иштинде мал оорунга хамаарышкан хоойлун, кеземче-шииткелдер дугайында номчукчу-ларга кысказы-биле бараалгадып көрээлинер.

Бистиң эрага чедир III-кү чүс чылда хунну аймактар шаньюй Модэ баштааш, Төп Азияга бир-ги көшкүн күрүнени тургускан-нар. А б.э.ч. II-ги чүс чылда хунну аймактарның чамдык кези амгы Тываның девискээринче кирип, ооң чурттагылары-биле холужа берген. Бурунгу баырыктардан ал-гаш көөрге, ол үениң кижилериниң ажил-агыйы, культуразы Тывага XX чүс чылдың эгезинге чедир туруп келген.

Хуннар ниитилелдин хоойлу-ларының дугайында кыдат бижимелдерде: «Оларның хоойлузунда

селеме хынындан бир фут уштунза, өлүрүп шиидер; чиик үүлгедиг кылза, хаак-биле кагар, аар херек үүлгетсе, өлүрүп шиидер. Кара-бажыңа сугар эң узун хуусаа — он хонуктан эртпес. Бүдүн күрүнде херектенер элээн каш киж» деп демдеглеттинген. Эң-не шыңгы шийткелдер оорларга онаажып турган: «...оор киж өг-бүлөзүн хавыртыр». Ол дээр-ле, өргөниң малын шуптузун хавырар, өг-бүлө кежигүннерин кулдар кылдыр апар дээни ол.

VI-XII чүс чылдарда Тываның девискээри ортаагы вектерниң эртеги күрүнелериниң составыныче кирип турган: Түрк (VI-VIII чч.), Уй-гур (VIII-IX чч.), Кыргыз (IX-XII чч.) каганаттар.

Сураглыг эртемден М.Х. Маңнай-оол бодунуң ажылында

XVIII чч. — XX чч. эгезинге че-дир Тыва Манчы-Кыдаттың эрге-чагыргазының адаанга турган. XIX ч. эгезинден тура Моол биле Тываның девискээринге «Уложение Китай-ской Палаты внешних сношений» деп аттыг, кыдыг-кызыгаар девис-кээрлерге таарыштыр тургускан хоойлу күштүг турган. Ук хоойлуда кылган үүлгедигниң чергезиниң аайы-биле аңгы-аңгы кеземче онаа-жып турган. Чижээлээрге, хуу өңү оорлааны дээш өлүрүп шиидер, шөлүүр, кымчылаар; балыглап, берттиндиргени дээш малын хавы-рар, халдаашкын ажыглап үптеки чорук кылганы дээш өлүрүп ши-идер; аар ажилдарже шөлүүр азы өртээлдерге кочагалаар ажилдар-же чорудар турган.

Билдингир аян-чорукчу Г.Е. Грумм-Гржимайло аар херек

кай шинчилелдер институтунун (ТГТШИ) директору А.П. Дамба-Хуурак бодунуң бодалын мынчаар илереткен: «Оор чорук», «оорла-ныр» деп сөс эң-не бак сөс болгаш аар кемниг үүлгедиг-дир! Тыва чуртвустун сайзыралының эң-не кадыг, берге эрткен чүс чылдың 30 чылдарында төрүттүнгөш, бичи чажында авазы хайлыг аарыгдан бурганнай бээрге, ийи думалары-биле ай-бес казып, чип өзүп кел-ген ачам: «Оор дээрге эң-не бак чүүл-дүр, оглум! Эске улустун дүн-хүн чок кара дерин төп тур-гаш, өстүрүп алган малын, кы-лып алган эт-херексел, өң-чүзүн оорлаар болуңза, сээң бодунга, салгалдарыңа дүмбей караңгы чуртталганы амалап бергениң ол болур. Оорларын орнунга, бичи-даа бол бодунуң кара дерин-биле ажилдап алган кара хлебти суга былгап, ижип, чип чор, оглум!» деп чагаанын сагып, ачамны ол мер-ген чагыын бо хүнде ажы-төлүмге дамчыдып, төлөттиг киж кылдыр кижизидеринге ажыглап чор мен. Ийиң хомудалын бөлүктө эш-өөр номчук, бичи оглунуң өстүрүп алган малын оорлааннар бурузун миннип, эрте-дээр эгидериниң дугайында сөс дамчыдар боор!»

Түңнел сөс орнунга: Тывалар шагдан тура, оор кижилерге хөнү чок чораан. Оор кылган кижини кезинде чуртталгазынга эки чүүлду эккелбес, бодунга, ажы-төлүнгө, салгалдарыңа соо багай болур деп тывалар санал чоруурлар. Кыштын соогу, чайның изии дивейн, уйгу-дужын утуп, дүн-хүн чокка азырап-өстүрүп алган малын куурумчу оорлар бодунуң белен ажи-кон-чаазын сүрүп, өдзэн карарты сүре берген болгулар. Кажан-чежен улустун күжүн үнелеп билер апар чон боор бис?

Бо чүлдүн автору «Эр кижиниң тыва ниитилелде ролу» деп те-малыг эртем ажылын бижип турар болгаш, каражага таварышкан аваның хомудалы эр кижиниң арын-нүүрү, мезү-бүдүжү-биле сырый харылзаалыг болуп турар. Бо чүлдү бижиринге үнелип санал-оолын берип, кады ажилдап чоруур кол-лелаларымга — А.В. Хомуш, Н.М. Монгуш, Б. Баярсайхан болгаш өскелерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

ТГТШИ-ниң директору А.П. Дамба-Хуурактың кыйгырынга кат-тыжып, тыва ниитилелинде тургус-тунуп турар нарын айтырыгларның бирээзи — мал оорунга удур чүлге эрге-хоойлу ажилдарга хам хооп, оорларга каргыш, чатка салдырар таварыгларга база тургулаан. Улуг өгбевис М.Б. Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның алгыштары» деп номунда оорларга хамаарыш-кан каргыштарны база демдегеп бижээ.

Айттарын оорлаткан оолдун иезиниң килең-кыйгызынга хамаа-рыштыр, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономитарлыг тус-

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении земельного участка на основании заявления в связи с образованием из категории земель сельскохозяйственного назначения, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бояровка, местечко «Шан ишти» с разрешенным использованием животноводство, общей площадью 228000 кв. м. Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района. **Главный специалист отдела по имущественным и земельным вопросам, контроля администрации Олет А.А.**

солуннуң сайтызы: //shyn.ru электронук почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru Неделяның тиражи: 9813 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-нологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика тала-зы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-кээ. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүлүйн барып болур. Айтыгланган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар. Чагылдыг индекс: хуу кижилерге — П6655, организацияларга — П6660 Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номери парлагаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.